SAYOHAT MATNLARIDA XOTIRA (TO‘QIMA) VA HAQIQAT ORASIDAGI NOANIQLIK: G‘ARB VA JADID ADABIYOTI MISOLIDA

Atadjanova Sevara Bekmuratovna
Toshkent davlat transport universiteti
E-mail: sevaraatadjanova89@gmail.com

Annotatsiya: *Maqolada sayohat matnlarida hujjatli haqiqat va muallif xotirasi asosida qayta qurilgan badiiy tasvir o‘rtasidagi chegaraning noaniqligi tahlil qilinadi va Armin Vamberi, Mark Tven, Mahmudxo‘ja Behbudiy va Abdurauf Fitrat asarlari misolida olib boriladi. Sayohatnoma janri faktografik kuzatuv bilan bir qatorda muallifning madaniy identifikatsiyasi, ideologik pozitsiyasi va estetik niyatlarini ham ifodalashi ko‘rsatib beriladi.*

Kalit so‘zlar: *sayohatnoma, xotira, haqiqat, badiiy konstruksiya, orientalist diskurs, jadid adabiyoti, madaniy o‘zlik.*

Kirish: Sayohat matnlari adabiyot tarixida hujjatli-faktografik va badiiy-narrativ diskurslar tutashgan chegaraviy janr sifatida qaraladi. Bu turdagi matnlar bir tomondan real geografik makon, tarixiy shaxslar hamda ijtimoiy-madaniy voqelikni qayd etsa, ikkinchi tomondan muallifning individual xotirasi, madaniy tasavvurlari va estetik pozitsiyasi orqali qayta talqin etiladi hamda sayohatnomalarda obyektiv haqiqat bilan subyektiv interpretatsiya o‘rtasidagi chegaraning barqarorligi ko‘pincha nisbiy xarakter kasb etadi.

Xususan, Sharqqa yo‘naltirilgan g‘arbona sayohat diskursida orientalist qarashlar ustuvor bo‘lib, tasvir ko‘pincha madaniy ierarxiya va sivilizatsion

qarama-qarshilik paradigmalari doirasida shakllanadi. Aksincha, jadid adabiyotidagi sayohat matnlarida safar motivi milliy uyg‘onish, ijtimoiy islohot va ma’rifatparvarlik g‘oyalari bilan uzviy bog‘liq holda talqin etiladi. Bu esa sayohat matnining faqat voqealar ketma-ketligini aks ettiruvchi bayon shakli emas, balki muallifning madaniy va mafkuraviy o‘zligini refleksiv tarzda anglash maydoni ekanini ko‘rsatadi.

Adabiyotlar tahlili: Sayohat adabiyoti zamonaviy adabiyotshunoslikda diskursiv janr sifatida baholanadi. E.Saidning “Orientalizm” nazariyasiga ko‘ra, Sharq tasviri ko‘pincha G‘arb muallifining ideologik ustunligi va madaniy markaziylik pozitsiyasi bilan belgilanadi. Bu esa faktlarning selektiv tanlanishiga olib keladi.

Pol Riker xotira va hikoya o‘rtasidagi bog‘liqlikni izohlar ekan, har qanday tarixiy voqelik matn orqali qayta qurilishini ta’kidlaydi. Demak, xotira — bu passiv saqlash emas, balki faol rekonstruksiya jarayonidir.

O‘zbek adabiyotshunosligida jadid publitsistikasi va sayohat yozuvlari milliy ongni shakllantirish vositasi sifatida talqin qilinadi [7.8]. Behbudiy va Fitrat asarlarida safar motivi ijtimoiy islohot chaqiruvi bilan uzviy bog‘langan.

G‘arb adabiyotida Mark Tvenning The Innocents Abroad [4] asari satirik sayohatnoma sifatida Sharq va Yevropa diniy markazlarini tanqidiy ko‘z bilan baholaydi. Vamberi esa o‘zini Sharqni biluvchi “mutaxassis” sifatida ko‘rsatib, ko‘plab stereotiplarni mustahkamlaydi.

Shu tariqa, ilmiy adabiyotlar sayohat matnini faktologik hujjat emas, balki ideologik va estetik diskurs sifatida talqin qilish zarurligini ko‘rsatadi.

Metodlar: Mazkur tadqiqot sifat tahliliga asoslangan bo‘lib, unda adabiyotshunoslikning bir qator zamonaviy metodologik yondashuvlari kompleks tarzda qo‘llanildi. Xususan, komparativ tahlil metodi orqali G‘arb va Jadid adabiyotidagi sayohat matnlarining janr xususiyatlari, tematik

yo‘nalishlari hamda tasvir strategiyalari o‘zaro qiyosiy jihatdan o‘rganildi. Ushbu yondashuv mualliflarning madaniy pozitsiyasi va ideologik qarashlari matn strukturasiga qanday singdirilganini aniqlash imkonini berdi.

Diskursiv tahlil metodi yordamida sayohat matnlarida muallif nutqining ijtimoiy-madaniy kontekst bilan bog‘liqligi, “boshqa” makon va madaniyatni tasvirlashda shakllangan stereotiplar, shuningdek, orientalist va milliy-ma’rifatparvar diskurslarning namoyon bo‘lish shakllari tahlil qilindi. Bu metod muallifning subyektiv pozitsiyasi va ideologik yo‘nalishini aniqlashda muhim ahamiyat kasb etdi.

Narrativ tahlil doirasida matnlarning syujet tuzilishi, voqealar ketma-ketligi, hikoyachi pozitsiyasi hamda xotiraning narrativ konstruksiya jarayonidagi funksiyasi o‘rganildi. Ayniqsa, voqelikning qayta hikoyalanishida tanlash, umumlashtirish va dramatizatsiya mexanizmlariga alohida e’tibor qaratildi.

Shuningdek, madaniy-tarixiy yondashuv asosida asarlarning yaratilish davri, mualliflarning ijtimoiy mavqei, siyosiy sharoit va madaniy muhit omillari hisobga olinib, matn mazmunining tarixiy shartlanganligi aniqlashtirildi. Bu usul sayohat matnlarining ijtimoiy funksiyasini va ularning milliy ong shakllanishidagi rolini izohlash imkonini berdi.

Empirik material sifatida Armin Vamberining *Travels in Central Asia*, Mark Tvenning *The Innocents Abroad*, Mahmudxo‘ja Behbudiyning sayohat xotiralari hamda Abdurauf Fitratning *“Bayonoti sayyohi hindī”* asarlari tanlab olinib, ular o‘zaro qiyosiy va konseptual jihatdan tahlil qilindi.

Natijalar: O‘tkazilgan komparativ va diskursiv tahlillar natijasida sayohat matnlarining mazmuniy va struktur xususiyatlariga doir quyidagi muhim holatlar aniqlandi.

Birinchidan, G‘arb sayohatnomalarida Sharq makoni ko‘pincha stereotiplashgan va ekzotizatsiyalangan hudud sifatida tasvirlanadi. Xususan, Armin Vamberi Turkiston ijtimoiy hayotini sivilizatsion taraqqiyotdan orqada qolgan, an’anaviy tuzum doirasida qolib ketgan makon sifatida talqin etadi. Bu tasvirlar muallifning ilmiy kuzatuvlaridan ko‘ra, ko‘proq Yevropada shakllangan Sharq haqidagi umumlashgan tasavvurlar bilan uyg‘unlashgan holda beriladi. Mark Tven esa diniy markazlarni, ayniqsa Muqaddas joylarni tasvirlashda kinoya va satira usullaridan foydalanib, ularni nasroniy madaniy me’yorlari asosida baholaydi va natijada Sharq muhitining murakkab ijtimoiy va madaniy qatlamlari soddalashtirilgan, ba’zan esa kulgili obrazlar orqali ifodalanadi.

Ikkinchidan, jadid adabiyotidagi sayohat matnlarida safar motivi milliy uyg‘onish va ma’rifatparvarlik diskursi bilan uzviy bog‘langan. Mahmudxo‘ja Behbudiy sayohat xotiralarida tarixiy obidalar, mashhur ulamolar va ilm markazlarini alohida ta’kidlab, ularni milliy o‘zlik va ma’naviy merosning asosiy tayanchi sifatida ko‘rsatadi. Uning tasvirlarida geografik makon faqat manzara sifatida emas, balki tarixiy xotira va ilmiy an’ananing davomiyligini ifodalovchi ramziy maydon sifatida namoyon bo‘ladi. Shu orqali muallif o‘quvchini milliy o‘zlikni anglash va ilm-ma’rifatga intilishga da’vat etadi.

Uchinchidan, Fitrat ijodida sayohat voqealari bevosita faktografik tasvirga emas, balki ramziy-badiiy konstruktsiyaga asoslanadi. “Bayonoti sayyohi hindī” asarida hind sayyohi obrazi muallifga jamiyat muammolarini bilvosita, dialog va allegorik vositalar orqali ifodalash imkonini beradi. Bu yerda geografik harakatdan ko‘ra, g‘oyaviy harakat — ya’ni siyosiy, ijtimoiy va madaniy ongning siljishi ustuvor ahamiyat kasb etadi va sayohat syujeti badiiy-falsafiy munozara maydoniga aylanadi.

To‘rtinchidan, xotira sayohat matnlarining narrativ strukturasini shakllantiruvchi markaziy mexanizm sifatida namoyon bo‘ladi. Mualliflar real voqealarni xronologik ketma-ketlikda emas, balki ma’no jihatdan muhim deb topilgan epizodlar asosida qayta tartiblaydi, ayrim holatlarni dramatizatsiya qiladi, boshqalarini esa qisqartiradi yoki butunlay chetlab o‘tadi. Bu jarayon natijasida sayohat matni faktlarning mexanik yig‘indisi emas, balki muallif xotirasi va estetik strategiyasi asosida qayta tashkil etilgan narrativ konstruktsiya sifatida shakllanadi.

Muhokama: Olingan natijalar sayohat matnining tarixiy voqealarni neytral tarzda qayd etuvchi hujjat emas, balki muallif dunyoqarashi, madaniy tajribasi va mafkuraviy pozitsiyasini aks ettiruvchi murakkab narrativ konstruktsiya ekanini tasdiqlaydi. Xususan, Armin Vamberi va Mark Tven ijodida Sharq makoni G‘arb sivilizatsion ustunligi konsepsiyasi fonida talqin qilinib, “boshqa” madaniyat ko‘pincha ekzotik, rivojlanishdan orqada qolgan yoki kinoyali tasvir orqali baholanadi. Bu holat sayohat matnlarining ideologik yuklamaga ega ekanini va tasvir jarayonida madaniy ierarxiyalar shakllanishini ko‘rsatadi.

Bunga qarama-qarshi ravishda, jadid yozuvchilari ijodida sayohat syujeti milliy o‘zlikni anglash, tarixiy xotirani tiklash va jamiyatni modernizatsiya qilish g‘oyalari bilan uzviy bog‘liq holda shakllanadi. Safar jarayoni muallif uchun tashqi makonni kuzatishdan ko‘ra, ichki ijtimoiy muammolarni anglash va ularni badiiy vositalar orqali ifodalash maydoniga aylanadi. Bu esa sayohat matnining ijtimoiy-publitsistik funksiyasini kuchaytiradi.

Abdurauf Fitratning hind sayyohi obrazidan foydalanishi “boshqa nigoh” (outsider perspective) strategiyasining yorqin namunasidir. Ushbu usul muallifga mahalliy muammolarni bevosita tanqid qilishdan ko‘ra, ramziy va allegorik shaklda, dialogik struktura orqali ochib berish imkonini beradi.

Natijada haqiqat to‘g‘ridan-to‘g‘ri tasvirlanmaydi, balki badiiy semantizatsiya jarayoni orqali o‘quvchi ongida qayta shakllanadi.

Shu ma’noda, sayohat matnlarida haqiqat har doim estetik tanlov va ideologik yo‘naltirilgan filtr orqali uzatiladi. Xotira esa ushbu filtrning markaziy mexanizmi sifatida voqealarni tanlash, tartiblash va ma’no jihatidan qayta tashkil etish funksiyasini bajaradi. Bu holat sayohat matnining epistemologik maqomini — ya’ni bilim manbai sifatidagi ishonchliligini nisbiy va diskursiv xarakterga ega ekanini ko‘rsatadi.

Xulosa: Sayohat matnlari hujjatli bayon va badiiy tafakkurning tutashgan shakli bo‘lib, unda voqelik muallif xotirasi, estetik strategiyasi va mafkuraviy pozitsiyasi orqali qayta quriladi. G‘arb mualliflari tasvirida Sharq ko‘pincha orientalist stereotiplar doirasida talqin qilinib, madaniy farqlanish mexanizmlari kuchaytiriladi. Jadid adabiyotida esa sayohat motivi milliy ongni shakllantirish, tarixiy xotirani faollashtirish va ijtimoiy islohot g‘oyalarini ilgari surish vositasi sifatida namoyon bo‘ladi.

Shu bois sayohatnoma janrini faqat tarixiy-geografik ma’lumot manbai sifatida emas, balki shaxsiy xotira, madaniy identifikatsiya va ijtimoiy diskurs o‘zaro kesishadigan murakkab matn modeli sifatida talqin qilish maqsadga muvofiqdir. Bunday yondashuv sayohat adabiyotini nafaqat adabiy-estetik, balki madaniyatshunoslik va ijtimoiy tafakkur tarixini o‘rganishda ham muhim manba sifatida baholash imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Said E. Orientalism. — New York: Vintage Books, 1979. — 368 p.
2. Ricoeur P. Memory, History, Forgetting. — Chicago: University of Chicago Press, 2004. — 624 p.

3. Vambéry A. Travels in Central Asia. — London: John Murray, 1864. — 498 p.

4. Twain M. The Innocents Abroad. — Hartford: American Publishing Company, 1869. — 640 p.

5. Behbudiy M. Tanlangan asarlar. — Toshkent: Ma’naviyat, 1999. — 320 b.

6. Fitrat A. Bayonoti sayyohi hindī. Tanlangan asarlar. — Toshkent: Fan, 2000. — 412 b.

7. Qosimov B. Jadid adabiyoti va milliy uyg‘onish. — Toshkent: O‘qituvchi, 2004. — 240 b.

8. Karimov N. XX asr o‘zbek adabiyoti tarixi. — Toshkent: Fan, 2010. — 560 b.